

TUSSEN UTOPIE EN DYSTOPIE

door prof.dr. I.J. Schoonenboom

**Inaugurele rede uitgesproken bij de aanvaarding van
het ambt van bijzonder hoogleraar Toekomstverkenning
en beleid aan de Landbouwniversiteit te Wageningen
op donderdag 21 juni 1990.**

TUSSEN UTOPIE EN DYSTOPIE

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

De geschiedenis waarvan wij thans deelgenoot zijn, heeft een bijzondere betekenis voor de toekomst en derhalve ook voor toekomstverkenning. Deze geschiedenis confronteert ons vrijwel gelijktijdig met uitersten die – afgemeten aan ons denken – utopisch en dystopisch kunnen worden genoemd. Utopisch, in zoverre het gaat om ontwikkelingen die destijds als een nastrevenswaardig, maar vrijwel onbereikbaar ideaal werden gezien. Dystopisch, waar ontwikkelingen aan de orde zijn die – uitvergroot in de toekomst – hieraan een afschrikwekkend karakter verlenen (1).

Utopie

Kijken we eerst naar de utopische kant van de recente geschiedenis en verplaatsen we ons naar willekeurig welk moment in de na-oorlogse jaren. Vanuit het toen geldende perspectief op de toekomst is wat zich nu voordoet in de Sovjet Unie en Oost-Europa volstrekt utopisch. In 1951, aan het begin van de oorlog in Korea maar lang voor de Hongaarse opstand, de Berlijnse Muur, de Praagse Lente en al die andere gebeurtenissen die het IJzeren Gordijn steeds ondoordringbaarder hebben gemaakt, wees George Kennan nog op de mogelijkheid van een andere Sovjet Unie. Een Sovjet Unie, waar tolerantie zou heersen naar buiten, waar de eigen bevolking niet als misdadig zou worden gezien, waar respect zou bestaan voor de vele nationale groeperingen die deel uitmaken van dat rijk. Blijvende onderdrukking van de eigen bevolking was in de ogen van Kennan ondenkbaar. Hij achtte de realisatie van zo'n Sovjet Unie zonder revolutie echter een illusie. Maar, zei hij: "Vreemdere dingen zijn gebeurd, hoewel niet veel vreemder" (2). Het was dus met recht een utopisch perspectief.

Er zijn meer voorbeelden van stoutmoedig denken over de toekomst van de Oost-West-relatie: Tinbergen bijvoorbeeld – evenmin wars van utopisch denken – met zijn beroemde convergentie-these, die duidt op het geleidelijk naar elkaar toegroeien van beide economische stelsels (3). Ging het hier al om een utopisch aandoende theorie, de onderkende mogelijkheid verbleekt bij wat zich nu in feite voordoet. Economisch gezien lijkt men in het Oostblok eerder bij Friedman dan bij Keynes aan te sluiten, om van de dynamiek op andere gebieden maar te zwijgen. Stoutmoedigheid kenmerkte ook al die personen en groeperingen zoals Charta 77, die ondanks de onderdrukking ijverden voor verandering en vasthielden aan hun idealen. Uiteindelijk bleken, in de woorden van György Konrad, de dromers de realisten (4).

Hoe ingrijpend de veranderingen zijn, is het best te illustreren aan het wegvallen van de dreiging van een militaire confrontatie tussen Oost en West. Ten tijde van de vredesbeweging eind jaren zeventig, begin jaren tachtig werd deze dreiging door velen als zeer reëel beschouwd. Het gevoel heerste dat de overleving van de menselijke soort op het spel stond. In wetenschappelijke studies werd openlijk gespeculeerd over de gevolgen van een militaire confrontatie. De angst voor oorlog is nu volledig weggefallen, althans voor een oorlog tussen Oost en West.

We kunnen dus met recht zeggen dat we getuige zijn van een zich realiserende utopie. In feite zo utopisch dat een toekomstverkenning, die de contouren hiervan zou hebben weten aan te duiden, als volslagen wereldvreemd zou zijn ervaren. Tevergeefs zal men dan ook in de toekomstverkenningen die tot enkele jaren geleden verschenen, zoeken naar sporen van wat zich

inmiddels heeft voorgedaan. Wat men wel aantreft, is het tot in de verre toekomst doortrekken van de toen bestaande zekerheden, namelijk van de antagonistische relatie tussen Oost en West, zich uitend in voortgezette wapenwedloop, blijvend beperkte handelsstromen, enz. (5). Hier uit zich een kenmerk van toekomstverkenning, waar ik uitgebreider op terug zal komen: de zekerheden van vandaag worden op de toekomst geprojecteerd.

Kijken we naar de huidige gebeurtenissen dan blijkt de utopie snel te wennen, zo snel dat we ons niet meer realiseren dat het hier inderdaad om een utopie gaat. Het is achteraf nauwelijks voor te stellen dat het nog maar een jaar geleden is dat in Polen het ronde-tafelakkoord werd bereikt tussen de nog verboden vakbond Solidariteit, de communistische partij en de regering. De dagelijkse stroom "historische" gebeurtenissen van de laatste jaren maakt ons kennelijk immuun voor het gewicht van ieder van deze gebeurtenissen afzonderlijk. De verandering wordt normaal, de utopie verbleekt.

Er begint zich ook een keerzijde te vertonen. De drang naar onafhankelijkheid van verschillende republieken in de Sovjet Unie, hoezeer ook begrijpelijk vanuit de geest van perestrojka, kan een bedreiging hiervoor gaan vormen. De veranderingen lijken het karakter te krijgen van een proces van dekolonisatie. En wellicht krijgt Kennan alsnog gelijk met zijn vrees dat revolutie onvermijdelijk is. In dat geval kan de utopie omslaan in een dystopie.

In de schaduw van de vorige is zich een tweede utopie aan het voltrekken, namelijk de Europese integratie. In juni 1985 nam de Europese Raad zich in Milaan voor

stappen te gaan ondernemen om de binnengrenzen met ingang van 1993 op te heffen. Dit voornemen was mede een antwoord op druk van een aantal grote ondernemingen, die een grotere thuismarkt wensten om het hoofd te kunnen bieden aan de concurrentie met Japan en de Verenigde Staten. De dynamiek die dit heeft losgemaakt, hebben de initiatiefnemers niet voorzien. Er is een grote beweging ontstaan in de economieën van de lidstaten, resulterend in vele vormen van fusie en samenwerking tussen ondernemingen op nationaal en transnationaal niveau. In het voetspoor hiervan is het streven naar een monetaire unie in een stroomversnelling gekomen. Maar de doorwerking gaat verder: nationale verschillen in stelsels van sociale zekerheid, van onderwijs, milieuwetgeving, beleid ten aanzien van asielzoekers en vreemdelingen, plaats van de overheid ten opzichte van de samenleving raken in het geding (6). Ook gaat hiermee gepaard een herwaardering van culturele verschillen en overeenkomsten. De grote steden in Europa maken zich evenzeer als ondernemingen op voor een concurrentieslag, ook met hun culturele functie als wapen. Zijn deze tweede-orde effecten al veel ingrijpender dan de initiatiefnemers konden vermoeden, hierbij komt nog de impuls van de vereniging van de beide Duitslanden. Deze versnelt het proces van integratie in de Europese Gemeenschap aanzienlijk, nu primair op politieke gronden. In discussie komt ook of en in hoeverre van politieke integratie sprake moet zijn, welke de relaties moeten zijn met andere zich naar het Westen kerende Oost-Europese landen.

Ook hier gaat het om een ontwikkeling van groot formaat, die een breuk betekent met de jarenlange impasse waar de Europese Gemeenschap in heeft verkeerd. Evenmin als bij de Oost-Westverhouding het geval was,

zal men in eerdere toekomstverkenningen waarin Europa figureerde voorboden vinden van deze dynamiek. Kan men nu spreken van een Euroforie, lange tijd stond het denken over de Europese Gemeenschap in het teken van Eurosclerose (7). Vanuit een opnieuw door een behoefte aan zekerheid gevoed "trenddenken" een logische diagnose. De structuur van dit denken ziet er zo uit. Het centrum van de wereldeconomie heeft zich in de loop van de geschiedenis verplaatst van het Middellandse Zee-gebied, via de Nederlanden, via Engeland, via de Verenigde Staten naar het gebied rond de Stille Oceaan. De oorspronkelijke centra boetten aan belang in en gingen geleidelijk tot de periferie van de wereldeconomie behoren. Volgens de zo geconstrueerde, dwingende logica van het historisch verloop zou Europa dan ook gedoemd zijn tot marginaliteit, alle restanten van anachronistisch grootheiddenken ten spijt.

In werkelijkheid heeft de meewarigheid waarmee Europa door de Verenigde Staten en Japan lange tijd werd bejegend, plaatsgemaakt voor angst. Veel beter dan in Europa zelf beseft men daar dat zich hier een wereldmacht aan het formeren is die qua bevolkingsomvang, economisch en cultureel potentieel, nog uit het koloniale tijdperk voortvloeiende relaties met grote delen van de wereld, de Verenigde Staten naar de kroon steekt.

Opnieuw is dus sprake van een trendbreuk die een utopisch karakter heeft, alweer zo dat men deze mogelijkheid niet heeft durven denken in de discipline die zich expliciet met de toekomst bezighoudt. De gebeurtenissen blijken voor het denken uit te lopen. Eerder suggereerde ik dat utopie en dystopie dicht bij elkaar liggen. Is deze laatste ook hier denkbaar?

Zeker, buiten de Gemeenschap maakt men zich grote zorgen over de ontwikkeling van een Fort Europa. Delen van de Derde Wereld vrezen dat de welvaartsverdeling eerder van West naar Oost zal gaan dan van Noord naar Zuid. Binnen de Gemeenschap doet zich de mogelijkheid voor dat, in de woorden van Geelhoed, de "race to the sky" in economisch opzicht gepaard gaat met een "race to the bottom" als het gaat om sociale voorzieningen of de bescherming van het milieu (8). De besluitvorming voltrekt zich goeddeels op intergouvernementeel en ambtelijk niveau, zonder een rol van betekenis voor het Europese parlement en de nationale parlementen, zoals Schengen nog eens goed duidelijk heeft gemaakt.

Dystopie

De recente geschiedenis confronteert ons niet alleen met zich realiserende utopieën. Ook een tegengestelde beweging dient zich aan. Het voorbeeld ligt voor de hand: namelijk dat van natuur en milieu. Amper was de overleving van de menselijke soort door de Oost-West gebeurtenissen van de maatschappelijke en politieke agenda verdwenen, of dit thema werd opnieuw daarop geplaatst. De indringendheid ervan is zelfs groter dan eerder omdat de overleving niet als afhankelijk wordt gezien van intentionele of onbedoelde gedragingen van enkelingen, de supermachtsdragere, maar van gedragingen van ieder.

Deze keer hebben toekomstverkenningen wel een rol gespeeld, zelfs een prominente: te beginnen met het Club van Rome-rapport van Meadows uit 1972 (9). In de daarop gevolgde reeks rapporten in de jaren zeventig werd aanvankelijk het toekomstperspectief nog zwarter aangezet waarna gaandeweg de ontkenning volgde, culminerend in het OESO-rapport Facing the Future uit

1979. Dit rapport legitimeerde de Westerse geïndustrialiseerde wereld weer de draad van de na-oorlogse periode op te pakken (10). Deze boodschap is goed begrepen! De hierop uit milieu-oogpunt volgende stilte werd pas in 1987 weer doorbroken door het rapport van de Commissie-Brundtland, in Nederland in 1988 gevolgd door het rapport *Zorgen voor Morgen* van het RIVM (11). In het voorafgaande decennium bleven aangezegde mondiale milieucrisis uit; het perspectief van een dreigend welvaartverlies kreeg spoedig de overhand. In dit klimaat nestelde zich de comfortabele zekerheid dat het met het milieu wel meeviel. Niet alleen in ons economisch en politiek bestel, waarvan te verwachten viel dat men maar al te graag de oude prioriteiten in ere zou willen herstellen. Maar ook bij vele vooraanstaande personen die zich beroepshalve met de toekomst bezighouden. In een recent verschenen boek "What Futurists Believe" wordt erkend dat waar de toekomst van natuur en milieu in het geding is, gesproken kan worden van een blinde vlek (12). De zekerheid – dat het allemaal wel mee zou vallen – lijkt echter bij nader inzien een schijnzekerheid. Wat opvalt, is hoezeer zich plotseling een omslag in perspectief kon voltrekken, zij het nu in dystopische richting. De ene zekerheid wordt ingeruild voor de andere. Opnieuw dringen de woorden van Konrad zich op: de dromers, maar nu – in de bewoording van *Achterhuis* – van een nachtmerrie, lijken opnieuw de realisten (13).

De aangezegde crisis is politiek niet onopgemerkt gebleven. "Duurzaamheid" is ongetwijfeld opgenomen in het politiek vocabulair, heeft zelfs geleid tot een manmoedige politieke competitie op het niveau van doelstellingen die lijkt op de eerdergenoemde "race

to the sky". Toch moet worden geconstateerd dat er nog geen autokilometer minder om is gereden. Waar de effecten van voor het milieu schadelijk gedrag meestal niet meteen en voor ieder zichtbaar zijn, is de vraag naar de realiseerbaarheid van duurzaamheid nog lang niet beantwoord. Bovendien, evenals de utopie snel went, zou dat ook met de dystopie het geval kunnen zijn. De eerste dag vorig jaar dat een smogalarmfase werd afgekondigd was het schrikken, bij de laatste was het een nieuwsfeit geworden zoals de dagelijkse opsomming van files.

Zonder de ernst van de aangezegde situatie op milieugebied te willen bagatelliseren, is toch van belang zich opnieuw te realiseren welke de structuur is van het toekomstdenken die er aan ten grondslag ligt. Ook hier gaat het om een systematisch doortrekken van thans aanwezige trends tot in een verre toekomst. Dat nu al bekende en zichtbare problemen dan groteske vormen kunnen aannemen, ligt voor de hand. Maar hiermee kan ook een onderschatting gepaard gaan van het vermogen oplossingen voor deze problemen te vinden. Een overheersend probleemperspectief kan – hoe mobiliserend ook bedoeld – een verlamrend effect hebben en leiden tot een bestuurlijk onvermogen om tot prioriteitsstelling te komen. Juist daarom is het belangrijk dat toekomstonderzoek zich eveneens tot taak stelt de oplossingsruimte nader te verkennen.

De milieuproblematiek is niet het enige door toekomstverkenningen aangedragen voorbeeld van dystopie, wel het meest dramatische. Men kan zelfs zeggen dat toekomstverkenning zich in de praktijk heeft gespecialiseerd in het aanzeggen van problemen. In een recent nummer van het tijdschrift *The Futurist* valt

te lezen dat in de jaren negentig de wereld zal worstelen met meer problemen dan ooit tevoren in de geschiedenis. Een inventarisatie daarvan komt zelfs uit op meer dan 10.000 grotere problemen op wereldschaal. Zou men daar ook de kleinere bijvoegen dan loopt dat aantal in de miljoenen. Wetenschap en techniek behoren tot de grootste boosdoeners. In de eerste plaats omdat ze voortdurend problemen identificeren waarvan we ons eerst niet bewust waren. In de tweede plaats omdat ze voortdurend nieuwe problemen creëren bij het oplossen van de oude. Tot die 10.000 problemen behoren de milieuproblemen in hun vele gedaanten, nucleaire proliferatie, verlies aan culturele diversiteit, de zeer ongelijke welvaartsverdeling, de fragiele economie, de criminaliteitsontwikkeling, de drugsproblematiek, AIDS, bevolkingsbewegingen, de vele gebroken gezinnen, enz. (14). Bij deze probleemescalatie is het niet verwonderlijk dat de reactie van velen er één is van gewenning, stoïcijns reageren of zelfs resignatie: "ze zoeken het maar uit". Onze cultuur gaat blijkbaar gebukt onder een veelheid van grote zorgen voor morgen, de dystopie lijkt endemisch te zijn of te zijn geworden.

Toekomstverkenningen spelen bij de produktie van deze dystopische perspectieven een belangrijke rol. Zelfs krijgt men de indruk dat we nauwelijks nog op een andere wijze naar de toekomst kunnen kijken. Leidde in ons land bijvoorbeeld eerder het perspectief van een voortgaande bevolkingsgroei tot een problematisch toekomstbeeld, nu is hetzelfde het geval met het perspectief van een dalende bevolking (15).

Tussenbalans

Op dit punt gekomen wil ik enkele conclusies formuleren.

1. De jongste geschiedenis confronteert ons met extreme wendingen. De utopische zijn in toekomstverkenningen onvoorzien; de hierdoor aangedragen perspectieven zijn vooral van dystopische aard.
2. Welke van de twee extremen zich in feite ook voordoet, het gaat om gemaakte toekomst. Niet rechtlijnig vanuit een in een centraal punt bedacht veranderingsschema. Iedere figuratie van handelingspatronen lokt nieuwe figuraties uit die verder afvoeren van voorheen als dwingend beschouwde omstandigheden. De discussie over wat noodzakelijk en wat intentioneel was, kan niet ten gunste van het één of het ander worden beslecht. Wat intentioneel in een eerdere fase is, is noodzakelijk in een volgende. Zo gezien, is wat zich in de Sovjet Unie en Oost-Europa voorgedaan heeft en voordoet niet het succes van het Westen maar van het Oosten zelf.
3. De belangrijkste les voor toekomstverkenning is dat de geschiedenis ons niet gevangen hoeft te houden in de beperkingen van het verleden, maar ook gemaakt kan worden. Zij het dat de uitkomst per definitie anders zal zijn dan wij ons van tevoren realiseren. Dat dit – om met Thoenes te spreken – moed vraagt om, gewapend met historische kennis en gestuurd door elementaire waarden en een vage voorstelling waartoe hierop gebaseerd handelen zou kunnen leiden, de onzekerheid te verkiezen boven de zekerheid, wordt ons dagelijks vanuit het Oosten voorgehouden (16). Er valt ook hoop aan te ontlenuen dat de dystopieën die ons nu worden voorgehouden geen werkelijkheid hoeven te worden.

Behoeftte aan zekerheid

Dan nu naar de dagelijkse praktijk van het toekomstverkennen. Een vraag die veel gesteld wordt, luidt:

"zeg mij hoe de toekomst er uit zal zien, opdat ik daar nu rekening mee kan houden". Tegenover deze vraag voel ik mij als een niet godsdienstig theoloog: er spreekt een grondhouding, een geloof uit welke ik niet deel. De toekomst wordt in deze zienswijze beschouwd als een gegeven: een objectieve, dat wil zeggen een buiten onze wil gelegen, categorie.

Deze grondhouding komt veel voor. Niet alleen is ze goed herkenbaar bij menig politicus die ons wil doen geloven dat zijn of haar programma beter dan dat van anderen voldoet aan de eisen die de toekomst stelt.

Een wellicht onverwacht voorbeeld hiervan is te vinden bij de Commissie-Brundtland die de conceptie van duurzaamheid definieerde als "een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te voorzien" (17).

Letterlijk genomen, vraagt deze definitie om een identificatie van de behoeften van de toekomstige generaties. Deze worden dus kenbaar geacht; wanneer we ze eenmaal kennen dan kunnen we de consequenties hiervan terugvertalen naar ons huidig handelen. Hier is dus sprake van een omgekeerde determinisme: de gekende toekomst dient het heden te bepalen. Inderdaad kan vanuit deze houding onderscheid gemaakt worden tussen degenen die de toekomst tegenwerken en degenen die daaraan meewerken.

Bij deze benadering wordt de verantwoordelijkheid voor huidig handelen verlegd naar de toekomst. De gekende toekomst dient ter legitimering van het handelen hier en nu. Voor politici een ideaal argument:

toekomstige situaties of generaties kunnen niet zelf ter verantwoording worden geroepen om het argument te onderschrijven of te ontkennen. Door de toekomst als bondgenoot te gebruiken voor politieke stellingnames onttrekt men zich aan de noodzaak de voorstellen te rechtvaardigen vanuit een nu geldende argumentatie, gebaseerd op kennis en preferenties ook voor de toekomst.

Dit omgekeerd determinisme, waarbij het heden zich dient aan te passen aan de gekende toekomst, wordt vaak gevoed door een historisch determinisme. De te kennen toekomst wordt hierbij gezien als een continue voortzetting van het verleden. Het basisargument is dat een gebleken regelmatig verloop van een verschijnsel, of bepaalde in het verleden geconstateerde relaties tussen verschijnselen, zich ook in de toekomst zullen voordoen. In toekomstverkenningen neemt deze benadering een belangrijke plaats in. De trendextrapolatie is een populaire vorm van toekomstverkenning, die op veel terreinen wordt toegepast. Bij de in Nederland als methode van beleidsvoorbereiding eveneens populaire, meer complexe voorspellende modellen vormt de trendextrapolatie ook een belangrijk element en worden gebleken relaties tussen verschijnselen vaak als onveranderlijk gezien. Op zichzelf is hier natuurlijk niets tegen, zolang de resultaten worden gezien als strikt aan de veronderstellingen gebonden. Maar de maatschappelijke functie reikt vaak veel verder omdat in het gebruik van de resultaten de wetenschappelijk beperkte reikwijdte wordt vergeten. De aldus ingesnoerde werkelijkheid wordt in het beleidsmatig gebruik vaak aangezien voor DE toekomstige werkelijkheid, als HET vaste punt waarop veilig kan worden gekoerst. In feite wordt zo

het verleden gereproduceerd en als richtpunt aangehouden.

Ook een beroep op dit argument is politiek uiterst welkom omdat ermee een schijn van onontkoombaarheid wordt gewekt. Het historisch gebleken gelijk van een trend totnutoe vormt een argument om het dwingend karakter ervan ook in de toekomst te onderstrepen. Met dit argument wordt voorgestaan beleid gedepolitiiseerd: er lijkt immers geen andere keuze mogelijk. "Trends", zegt Naisbitt, "like horses are easier to ride in the direction they are already going" (18). Een treffender formulering is niet mogelijk van de houding dat een samenleving er maar het beste aan doet langs de gebaande historische wegen verder te gaan. In feite is het echter een onzinnig argument, een schijnzekerheid. Een trend vormt de uitkomst van gedragsconventies, van waardenoriëntaties, van machtsverhoudingen. Ook trends kunnen veranderen door wijziging in het patroon van oorzaken of door expliciet daarop gericht handelen. Was dit niet zo dan zou het streven van bijvoorbeeld allochtonen, van vrouwen naar verbetering van hun positie al bij voorbaat tot een illusie moeten worden verklaard. Een beroep op de historisch gedetermineerde toekomst als grondslag voor politiek handelen betekent evenzeer een vlucht voor de eigen verantwoordelijkheid als werd geconstateerd bij het omgekeerd determinisme.

Deze tamelijk massieve houding tegenover de toekomst is wel begrijpelijk. Ze sluit aan bij de intuïtie dat de wereld van morgen niet veel zal verschillen van die van vandaag, dat er vaak enorme traagheden bestaan in het gedrag van instituties en de mensen waardoor deze worden gedragen, dat gemaakte wetten

als wetmatigheden functioneren. Deze intuïtie houdt verder in dat de toekomst onduidelijker wordt naarmate we verder in de tijd vooruit proberen te kijken. Hoezeer ons aller gedrag op deze intuïtie is gebaseerd, toch moet zelfs hier aan getwijfeld worden. Zeer recent is onder redactie van Becker en Dewulf een evaluatie verschenen van in het verleden verricht toekomstonderzoek in Nederland. Het bleek dat op een gebied waar dit mechanisme bij uitstek vermoed kan worden opgeld te doen, namelijk de ontwikkeling van de bevolkingsomvang, de trefzekerheid van de prognoses niet monotoon groter wordt naarmate de termijn waarover de prognose zich uitstrekt korter wordt. Meer in het algemeen blijkt uit deze studie dat de mate van trefzekerheid van prognoses, dus de mate waarin zij blijken uit te komen, op uiteenlopend gebied beperkt is (19).

Steeds weer blijkt – terugblikkend – de feitelijke ontwikkeling grilliger te zijn geweest dan we in onze rechtlijnige prognoses durfden aan te nemen. De eerder genoemde spectaculaire voorbeelden laten zich moeiteloos met vele andere minder spectaculaire uitbreiden, ook minder spectaculair omdat we er alweer aan gewend zijn. Na een periode van vanzelfsprekende uitbreiding van overheidsbemoeyenis volgde een periode die – althans ideologisch – in het teken stond van de terugtrekkende overheid; de beurskrach van oktober 1987 die naar veler verwachting zou resulteren in een economische recessie terwijl daarna de economische groei juist verdubbelde; of, wat verder terug in de geschiedenis, de prognose van het Centraal Planbureau uit 1955 waarin voor 1970 een welvaartspeil werd geprojecteerd dat al aan het begin van de jaren zestig werd bereikt (20).

Onzekerheid

Al deze voorbeelden geven aan dat de toekomst eerder door onzekerheid dan door zekerheid wordt getypeerd. Dit inzicht is natuurlijk niet nieuw. Al in 1929 stelde John Dewey "The Quest for Certainty" aan de kaak (21). Maar we zouden ons, in wetenschap en beleid, ook eens naar deze oude waarheid moeten durven gedragen. Deze zich aan ons voordoende onzekerheid is deels een kwestie van het wetenschappelijk onvermogen de complexiteit te doorgronden, deels – bij sociale systemen – een gevolg van het menselijk vermogen tot intentioneel handelen. Uit de geschiedenis – ook de actuele, hier en elders – worden lessen getrokken, maar niet door ieder dezelfde. Het gevolg hiervan is wel dat in verleden en heden bestaande relaties van karakter kunnen veranderen en derhalve naar de toekomst toe weinig predictieve betekenis behoeven te hebben. Hiermee wordt niet ontkend dat er traagheden bestaan. In retrospectie zijn deze herkenbaar en verklaarbaar. Naar de toekomst toe is die duidelijkheid veel minder groot. Ieder die beroepshalve zich met de toekomst bezighoudt, en die zich rekenschap geeft van de empirische ontwikkelingen, staat voor het probleem van het interpreteren van afwijkingen van een regelmatig verloop. Behoren deze tot de normale fluctuatieruimte of is er sprake van een structurele ombuiging van de trend? Zowel voor het één als voor het ander kunnen vaak overtuigende redeneringen worden aangevoerd. Internationale vergelijkingen kunnen maar beperkt soelaas bieden. Dergelijke analogieën vragen een moeilijk te vellen oordeel over wie voor- of achterloopt, en bestaande verschillen kunnen ook worden verklaard door de altijd aanwezige variatie in nationale contexten. Voor historische vergelijkingen gelden soortgelijke interpretatieproblemen.

Nogmaals: eerder dan zekerheid is dus onzekerheid de kern van het begrip toekomst, en dit in elk geval temeer naarmate de termijn waarover wordt nagedacht, toeneemt (22). Des te opvallender is hoe weinig enthousiasme deze onzekerheid vaak ontmoet. Veel toekomstverkenningen zijn eerder te typeren als zekerheid-zoekend. En, zoals eerder gesteld, gebruikers van die verkenningen negeren vaak de hierin nog resterende onzekerheden en legitimeren hun handelen met een beroep op die tot zekerheid verheven toekomst. De discussie over het broeikaseffect vormt hiervan een goed voorbeeld. Is men het in de wetenschap allerminst eens over de relatie tussen verhoging van het CO₂-gehalte en de gevolgen voor het klimaat, in het Nationaal Milieubeleidsplan wordt deze relatie met grote stelligheid gelegd (23). Kennelijk ziet men dit als de enige manier om gedragsgevolgen tot stand te brengen.

Op zichzelf is een interessante vraag waarom producenten en gebruikers van toekomstonderzoek zoveel meer geïnteresseerd zijn in onzekerheidsreductie dan juist in het zoeken van en aanknopen bij onzekerheid. Getuigt dit niet in essentie van een angst voor vrijheid, een angst voor het doorbreken van conventies? Conventies in bureaucratisch gedrag, maar ook in de in de wetenschappelijke fora verankerde conventional wisdom?

De bestuurlijke inertie is genoegzaam door de bestuurskunde gedocumenteerd (24). Het toenemend accent op de uitvoerende macht in onze staatkundige ordening heeft geleid tot depolitisering en heeft de zelfstandige speelruimte voor de politiek gereduceerd. Ook de zelfstandige ruimte voor wetenschapsbeoefening is teruggebracht, waarmee de produktie van "countervail-

ing ideas" wordt ingeperkt. Het lijkt paradoxaal dat deze ontwikkeling gepaard is gegaan met een verwetenschappelijking van het bestuur. De positie van de wetenschap in de beleidsvoorbereiding is hierdoor ongetwijfeld versterkt. Het is echter wel een wetenschap die zich primair laat leiden door de bestuurlijke informatie-behoefte. Het model van de functionele rationaliteit is gemeengoed geworden in het politiek en bestuurlijk bestel, en heeft de positie van substantiële rationaliteit teruggedrongen (25). De eindeloze repetitie van ad hoc beleid, ondersteund door een wetenschappelijke reproductie van de werkelijkheid, voegt aan die werkelijkheid nauwelijks nog iets toe (26).

Er heeft zich zelfs een zekere schaamte van dat bestel meester gemaakt om termen te hanteren die behoren tot het jargon van de substantiële rationaliteit. Zoals burgerschap, publieke verantwoordelijkheid, algemeen belang, perspectief. Onderwijs is verworden tot beroepsvoorbereiding, emancipatie tot economische zelfstandigheid. Het huidig politiek bestel voldoet meer aan Lyotard's post-modern ideaaltype, waarin het primair nog slechts gaat om onderhandelen tussen de zaakwaarnemers van de diverse maatschappelijke belangen (27), dan van Habermas' uit het Verlichtingsideaal stammende arena van communicatie, d.w.z. rationeel debat (28). Politieke gezagsdragers vervullen een rol die nauwelijks een andere is dan die van voorlichtingsfunctionarissen. Hun politieke stellingen zijn vrijwel volstrekt positioneel bepaald; hun prestaties in presentatie zijn maatgevend geworden voor succes of falen. In Foucault's cynische bewoordingen: zij spreken geen woorden, maar de woorden spreken door hen (29). Voorzover in dit klimaat interesse bestaat voor de toekomst betreft het een

gereduceerde toekomst, namelijk de letterlijk en figuurlijk berekenbare toekomst.

Toekomstverkenning

Toekomstverkenning is een denkoefening die dwingt tot ordening van de eigentijdse werkelijkheid. Het gaat om een ordening naar relevantie, naar wat men veelbelovend of blijvend acht of juist als achterhaald of voorbijgaand, naar wat men meer of minder nastrevenswaardig acht. Geen van die keuzen kunnen volledig door de empirie worden gedictieerd. De vaste punten die men kiest, zijn in essentie altijd aannames. Dat men dergelijke vaste punten nodig heeft, staat vast: anders is geen enkele uitspraak mogelijk. Maar het gaat bij toekomstverkenning altijd om een gedachtenconstructie, een stelsel van hypothesen. Hierbij wordt natuurlijk gebruik gemaakt van kennis uit het verleden maar die kan toch het hypothetisch karakter aan die uitspraken niet ontnemen.

De functie van die gedachtenconstructie heeft betrekking op het heden. In het beste geval leidt deze activiteit – evenals goede theorie (30) – tot een andere kijk op de empirische werkelijkheid, tot een herdefinitie van de huidige situatie, tot een heroriëntatie ook van het handelen.

Deze ordening van de huidige situatie vanuit een toekomstperspectief vindt ook plaats zonder dat van expliciete toekomstverkenningen sprake is. Mensen en organisaties baseren hun handelen altijd mee op bepaalde, vaak impliciet en intuïtief gehanteerde toekomstverwachtingen, ook over de gevolgen van hun handelen. In toekomstverkenningen worden deze expliciet gemaakt en worden onderlinge relaties aangegeven, mede in het licht van bestaande wetenschappelijke kennis.

Iedere tijd wordt gekenmerkt door één of enkele toekomstbeelden, een samenstel van toekomstverwachtingen. Evenals het verleden wordt de toekomst voortdurend geherdefinieerd. Dit vindt niet op een "cultuurvrije" wijze plaats, dus niet onafhankelijk van geldende waarden en normen en prioriteiten daarbinnen en los van de kennis en collectieve ervaringen in een bepaalde periode. De vigerende selectie van wat relevant is en wat niet, van pessimisme en optimisme, vindt vaak een geformaliseerde uitdrukking in de voorspellingen en prognoses van de toekomstverkenningen. De in toekomstverkenningen vaak ruimhartig gehanteerde "ceteris paribus"-clausule, de veronderstelling van gelijkblijvende omstandigheden, is het spiegelbeeld van maatschappelijk en politiek als onwrikbaar beschouwde verschijnselen.

Uit een door de WRR verrichte inventarisatie en evaluatie van toekomstonderzoek dat tot medio 1987 voor en deels door de overheid werd verricht, konden een aantal in dit verband interessante conclusies worden getrokken (31). De studies, die voor zeer uiteenlopende gebieden waren verricht, werden onderling vergeleken naar de gehanteerde basisveronderstellingen. Verrassend was de convergentie in deze aannames: in hoge mate dus een gedeeld toekomstbeeld. Vergelijking hiervan met een tweetal toekomstbeelden uit een onderzoek van de WRR tien jaar eerder toonde ingrijpende verschillen (32). De twee als plausibel geziene scenario's uit 1977 bleken bovendien weinig van doen te hebben met de werkelijke ontwikkelingen sindsdien. Ook het geconstateerde recente toekomstbeeld bleek in een aantal opzichten alweer verouderd. Uit de evaluatie bleek eveneens dat de actualiteit sterk bepalend is voor de gehanteerde toekomstverwachtingen. Weliswaar is de basishouding ten opzichte van de toekomst

in zeer veel verkenningen er één van continuïteit, maar dit betreft dan wel een continuïteit ten opzichte van het recente verleden. Ontwikkelingen van de laatste jaren worden vaak tot in de verre toekomst doorgetrokken. De toekomst als projectie van het heden is zeer goed af te zien aan de gehanteerde economische verwachtingen. Bij de verkenningen die tijdens de recessie zijn geproduceerd, overheerst een somber toekomstbeeld, terwijl de latere verkenningen een veel optimistischer geest ademen. Dit verschijnsel is niet beperkt tot de wereld van de toekomstverkenners. Uit een onderzoek van Te Grotenhuis naar de toekomstverwachtingen van de Nederlandse bevolking bleek dat deze eveneens mee "golven" met de feitelijke prestatie van onze economie (33). Trendbreuken, of kwalitatieve veranderingen – zo bleek uit de inventarisatie – worden in toekomstverkenningen zeer weinig verondersteld op te treden. De aangenomen continuïteit kan een onderschatting inhouden van de feitelijke veranderingsmogelijkheden. Maar ook een overschatting waar juist recente verandering voor permanent wordt gehouden en de mogelijkheid van stagnatie bijvoorbeeld over het hoofd wordt gezien.

De signalerende functie

Deze denkoefeningen, waarbij de toekomst verondersteld wordt in het verlengde te liggen van het heden en recente verleden, hebben een belangrijke functie. Ze zijn sterk in het signaleren van problemen die zich voor zullen doen bij het doorgaan op de oude voet. Hun bijdrage moet vooral worden gezocht in het vullen van de probleemagenda. De beleidsimplicatie is er veelal één van adaptatie aan de zich geleidelijk wijzigende omstandigheden, door het bestrijden van de gevolgen, of van fricties tussen zich gelijktijdig

voordoende ontwikkelingen. Het perspectief van dit type verkenning en het hieruit voortvloeiend beleid blijft echter gedictieerd door de zich voltrekkende geschiedenis. Deze verkenningen zijn zwak in het bieden van zicht op mogelijkheden voor het doorbreken van de continuïteit, waar en hoe oplossingen denkbaar zijn voor de zo rijk beladen probleemagenda. Een belangrijke functie van toekomstverkenning zou maatschappelijk gezien juist ook moeten zijn gelegen in een verruiming van perspectief, waarbij zicht ontstaat op andere mogelijkheden dan de algemeen aanvaarde (34). Deze signaleringsfunctie komt nu veel te weinig aan bod in de praktijk van het toekomstonderzoek. Te weinig, niet alleen omdat naar veler mening "de veranderingen steeds sneller gaan": een mening die veel meer zelf als een normale uiting van onze cultuur moet worden gezien dan als een inhoudsvolle mededeling over de huidige tijd. Ook niet alleen – hoe uitdagend ook voor nieuwe toekomstverkenningen – omdat de geschiedenis ons een treffend lesje heeft geleerd in de onjuistheid van de continuïteitsthese. Evenmin alleen omdat dit voorbeeld dramatisch heeft getoond hoezeer de toekomst "gemaakt" kan worden, zonder vanuit één punt maakbaar te zijn. Maar ook en voor ons land misschien vooral, omdat onze democratie gebaat is niet alleen bij "countervailing powers", maar zeker ook bij "countervailing ideas".

Eerder constateerde ik dat de ruimte voor onafhankelijke ideeënvorming beperkt is geraakt, dat er een sterke hang is naar zekerheid die tot een verdichting in het denken over de toekomst leidt. Het handelen vanuit de schijn van de gedetermineerde toekomst leidt tot zelfbeperking, tot risicoloos gedrag (35). Problemen voor de oplossing waarvan risico's genomen

moeten worden, blijven zo onopgelost.

De "toekomst" als denkcategorie biedt bij uitstek de mogelijkheid om over door het verleden aan het heden opgelegde restricties heen te denken, niet alleen in dystopische maar ook in utopische zin. Maar slechts wanneer dit intellectuele ondernemen wordt gevolgd door gedragsmatig ondernemen kan blijken dat het om zelfopgelegde, overkomelijke restricties gaat (36).

In deze optiek is toekomstverkenning niet vooral zekerheidzoekend, maar eerder onzekerheidzoekend, juist ter vergroting van de vrijheidsgraden. Niet de zekerheid wordt als zinverschaffend gezien, maar juist de onzekerheid. Is het niet immers juist de kans dat een gevaar kan worden afgewend of een doel kan worden bereikt, die motiveert tot handelen? Dit geldt voor individuen evenzeer als voor de samenleving in haar geheel: zekerheid de-actieveert, of leidt hooguit tot accommoderend gedrag. Wellicht ligt hier ook één van de redenen voor de legitimiteitscrisis waar de politiek zich in bevindt. Dat bedrijf is te voorspelbaar geworden. Risico wordt niet meer genomen, de dominantie van de functionele rationaliteit ontnemt ieder zicht op een perspectief waarbinnen uiteenlopende handelingen betekenis kunnen krijgen. Een perspectief waar men voor of tegen kan zijn, maar waar in elk geval een richtingsbesef uit spreekt.

Mijn pleidooi voor deze signalerende functie van toekomstverkenning betreft bij uitstek een politiek en beleidsmatig relevante denkactiviteit. Ze floreert pas goed als andere mogelijkheden worden aangedragen dan waar de huidige loyaliteiten op zijn gericht. Conflicten zijn dan ook onvermijdelijk: toekomstverkenning fungeert zo als contrapuntische, politiseren-

de activiteit. De resulterende inzichten zullen vaak haaks staan op als vanzelfsprekend aangenomen concepten en toekomstverwachtingen. Maar vormt dit niet precies de essentie van democratie?

Hiermee is een zware claim gelegd op toekomstverkenning. De verbinding ervan met democratie, zelfs met utopie, of – in meer eigentijdse termen – met verruiming van perspectief, het zijn stuk voor stuk grote pretenties. Ik wil zeker niet de prognose doen dat toekomstverkenning deze functie zal vervullen. Het is wel een taak om vanuit deze opvatting te werken. Een elementaire voorwaarde om dit type denken verder te ontwikkelen, is van institutionele aard. Het vereist autonomie ten opzichte van gevestigde belangen; insnoering van deze functie in het overheidsapparaat zou dodelijk zijn. De andere kant van de medaille is even evident. Het bestoken van de samenleving met ideeën die in onze democratie uiteindelijk niet tot vrucht kunnen komen, zou een miskennis zijn van de verantwoordelijkheid die deze autonome positie vereist. Hier ligt tegelijk ook het aanknopingspunt voor de ruimte voor toekomstverkenning.

Onze parlementair-democratische rechtsstaat is gebaseerd op een aantal beginselen die ook aan de toekomstige ontwikkelingen moeten worden aangelegd. Toekomstverkenningen kunnen gevaren in dit opzicht signaleren. Binnen deze begrenzing heeft de samenleving zich een groot aantal opdrachten gesteld. Sommige worden adequaat vervuld, maar het is geen nieuws te stellen dat dit voor een groot aantal niet het geval is. Toekomstverkenning zou moeten bijdragen aan het zichtbaar maken van oplossingsmogelijkheden hiervoor.

Mijnheer de rector, dames en heren,

Hiermee ben ik aan het eind gekomen van dit betoog. Mij stond voor ogen duidelijk te maken dat de toekomst als denkcategorie verbonden kan worden met, om met Ernst Bloch te spreken, "Das Prinzip Hoffnung" (37). Een principe dat we in het huidig tijdsbestek te zeer uit het oog hebben verloren, zowel in toekomstverkenning als in het beleid.

Geachte leden van het College van Bestuur, leden van het Bestuur van het Wageningenfonds,

Graag wil ik u bedanken voor mijn benoeming. Het feit dat u nadat de heer Quené deze bijzondere leerstoel reeds ruim zes jaar heeft bekleed tot een nieuwe benoeming bent overgegaan, geeft het belang aan dat u hecht aan het confronteren van studenten uit de vele vakgebieden van de Landbouwuniversiteit met inzichten over de toekomst. Dat het u ook in andere opzichten ernst is met het voorbereiden van deze universiteit op de 21ste eeuw, werd mij al spoedig duidelijk. Ik heb dan ook zorgvuldig overwogen dit betoog in het Engels uit te spreken.

Waarde Quené, beste Theo,

Ik weet dat je met grote tegenzin deze leerstoel moest opgeven. Dat ik hier thans sta, is in vele opzichten aan jou te danken. Niet alleen omdat jij de leerstoel zodanig hebt vormgegeven dat het Bestuur van het Wageningenfonds verlenging na jouw vertrek vanzelfsprekend vond. Ook omdat je mij in diverse gesprekken enthousiast voor de opvolging hebt gemaakt. Ik hoop dat de leerstoel – of beter gezegd: het

onderwerp hiervan – er aan het einde van mijn benoemingsperiode nog even fier bijstaat als ik hem bij mijn komst heb aangetroffen.

Leden van de Vakgroep Bedrijfskunde,

Dat mijn integratie in de vakgroep in wat mij betreft nog te beperkte mate tot stand is gekomen, ligt zeker niet aan jullie. De ontvangst was hartverwarmend, de medewerking laat niets te wensen over, zodat ik mij behoorlijk schuldig voel op de vele uitnodigingen voor gezamenlijke activiteiten tot nu toe negatief te hebben moeten antwoorden. Ik wil graag toezeggen de toekomst ook met u positiever in te kleuren.

Collega's van de WRR,

Ik voel mij een beetje uw zaakwaarnemer op deze leerstoel. Veel van de inzichten over toekomstverkenning en beleid die ik aan de studenten probeer over te dragen – ook die welke ik vandaag heb uitgesproken –, zijn ontstaan in discussie en samenwerking met u. Hiervoor wil ik u ten eerste bedanken, evenals uiteraard voor de mogelijkheid die mij geboden wordt de activiteiten die uit deze leerstoel voortvloeien in WRR-tijd te verrichten.

Waarde De Wit, beste Kees,

Ik heb het voorrecht gehad een aantal jaren met jou samen te werken aan de Beleidsgerichte Toekomstverkenning. Dit waren daardoor niet alleen zeer vrolijke jaren; als er iemand was die duidelijk maakte dat het toekomstdenken vaak veel meer "conventional" is dan van "wisdom" getuigt, dan was jij dat wel. Het was

een inspirerende tijd, waarvoor ik je ten zeerste wil bedanken.

Dames en heren studenten,

Toen ik naar Wageningen kwam, werd ik van diverse kanten gewaarschuwd voor wat het huidige type student zou zijn. Men zou slechts geïnteresseerd zijn in zo gemakkelijk mogelijk de eindstreep halen. Ik heb er niets van gemerkt. De interesse is groot, voor examens wordt regelmatig meer literatuur gekozen dan er voor staat. Toon ik mij daarover verbaasd, dan bent u daar op uw beurt verwonderd over. Van mijn kant zal ik er alles aan doen uw belangstelling te voeden.

Ik dank u voor uw aandacht.

NOTEN

- (1) Prof.dr. Fred L. Polak, *De toekomst is verleden tijd*; Utrecht, W. de Haan N.V., 1955, deel I, blz. 319-320 en deel II blz. 3-19. Polak spreekt van "contra-utopie" en "dys-utopie". Het begrip "dystopie" in de hier gebruikte betekenis is ontleend aan prof.dr. H.J. Achterhuis, *Van moeder aarde tot ruimteschip: humanisme en milieucrisis*; Inaugurele rede, Wageningen, 1990, blz. 2.
- (2) George F. Kennan, *America and the Russian Future* (1951); in: *Foreign Affairs*, Spring 1990, blz. 157-167.
- (3) J. Tinbergen, *Convergence of Economic Systems in East and West*, 1966.
- (4) György Konrad, *Het andere Europa; cultuur en maatschappij in Oost-Europa na 1945*; Voor- dracht voor Erasmus Ascension Symposium, Den Haag, 23 mei 1990.
- (5) Zie bijvoorbeeld OECD, *Facing the Future; Mastering the Probable and Managing the Un- predictable*; Paris, 1979, blz. 83-85. En: WRR, *Overheid en toekomstonderzoek; een in- ventarisatie*; Rapport aan de Regering nr. 34, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1988, blz. 71.
- (6) L.A. Geelhoed, *De semi-soevereine staat*; in: *Socialisme en Democratie*, nr. 2, febr. 1990, blz. 40-48.
- (7) Centraal Planbureau, *Eerste outline lange termijnstudie 1990-2015*, september 1989, blz. 34.
- (8) L.A. Geelhoed, op. cit., blz. 44.

- (9) Dennis Meadows (MIT), *De grenzen aan de groei; Rapport aan de Club van Rome*, Aula, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum N.V., 1972.
- (10) OECD, op. cit.
- (11) Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne, *Zorgen voor Morgen; Nationale Milieuverkenningen 1985-2010*, Bilthoven, 1988.
- (12) Joseph F. Coates and Jennifer Jarratt, *What Futurists Believe; A World Future Society Book*, Lomond Publications, Inc., 1989.
- (13) Prof.dr. H.J. Achterhuis, op. cit., blz. 2.
- (14) Edward Cornish, *Issues of the 90's*; in: *The Futurist*, January/February 1990, blz. 29 en 30.
- (15) Drs. G.J. Kronjee, *Achtergronden en gevolgen van de veroudering van de Nederlandse bevolking*; in: *Demografische veranderingen en ontwikkelingen; Preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen, 1987.
- (16) Prof.dr. P. Thoenes, *Karl Mannheim: kennis, planning en democratie of de vertelling der beheerste vooruitgang*; in: *Beleid en Maatschappij*, 1989 nr. 1, blz. 8.
- (17) *Geciteerd in Nationaal Milieubeleidsplan; Kiezen of verliezen; Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1988-1989, nr. 21 173, blz. 42.*
- (18) J. Naisbitt, *Megatrends; Ten New Directions Transforming Our Lives*; London, 1984.
- (19) Henk A. Becker en Geert Dewulf (red.), *Terugkijken op toekomstonderzoek*, ISOR, Utrecht, 1990.
- (20) Centraal Planbureau, op. cit., blz. 12.

- (21) John Dewey, *The Quest for Certainty*, Capricorn Books Edition, New York, G.P. Putnam's Sons, 1960.
- (22) Joseph van Doorn en Frans van Vught (red.), *Nederland op zoek naar zijn toekomst*; Aula, nr. 65, Het Spectrum B.V./Intermediair, 1981, blz. 29.
- (23) Nationaal Milieubeleidsplan, op. cit., blz. 57-59.
- (24) Zie voor een diagnose uit uiteenlopende invalshoeken bijvoorbeeld: Yehezkel Dror, *Policymaking under Adversity*; New Brunswick, New Jersey, Transaction, Inc., 1986. A. Downs, *Inside Bureaucracy*; Boston, 1967. Martin Rein, *Frame-reflective Policy Discourse*; Onderzoekcentrum Sturing van de Samenleving, October 17th, 1986.
- (25) Karl Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction*; London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1960, blz. 51-58.
- (26) H.P.M. Adriaansens, *Het arbeidsonderzoek van de toekomst*; in: *Maatschappelijke Verkenningen en Onderzoekprioritering*, COS/WRR, Studiedag 1 juni 1990, blz. 43-54.
- (27) Jean-Francois Lyotard, *Het postmoderne weten; Een verslag*; Kampen, Kok Agora, 1987.
- (28) Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns; Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*; Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1981.
- (29) Michel Foucault, *De orde van het verhoor*; Meppel, Boom, 1982.
- (30) Krishan Kumar, *Utopian thought and communal practice; Robert Owen and the Owenite com-*

munities; in: *Theory and Society*, volume 19, 1990, blz. 3 en 4.

- (31) WRR, 1988, op. cit.
- (32) WRR, *De komende vijftientig jaar; een toekomstverkenning voor Nederland; Rapport aan de Regering nr. 15*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1977.
- (33) Hannie te Grotenhuis, *Toekomstverwachtingen: blik op de toekomst of zicht op heden en verleden? Een onderzoek naar de toekomstverwachtingen van Nederlanders vanaf 1958 tot en met 1986*; Groningen, 1987.
- (34) Zie ook Bart van Steenbergen, *Naar een ontwerpende sociologie*, Amersfoort, De Horstink, 1983.
- (35) John Dewey, op. cit., blz. 3-25.
- (36) P. den Hoed, W.G.M. Salet en H. van der Sluijs: *Planning als Onderneming; Voorstudies en Achtergronden V34*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1983.
- (37) Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 1959.